

Araştırma Makalesi / Research Article

EVLIYA ÇELEBİ’NİN ADIMLARIYLA KÜTAHYA ŞEHİRİ

Zeynep KURT^{1*}

Emine DİNGEÇ²

Öz

Bu makalede Kütahya Şehri, Evliya Çelebi’nin verdiği bilgiler ışığında idari-askeri, hukuki ve mekânsal açıdan incelenecektir. Evliya Çelebi’nin verdiği somut ve nicel veriler, Kütahya Şehri’nin idari yapı içinde yerini ortaya koyduğu gibi mekân açısından da büyüklüğünü hayal etmemizi kolaylaştırmaktadır. Çalışmamız bu iki noktaya odaklanacaktır.

Evliya Çelebi, Kütahya Şehri’ni idari açıdan da bir derecelemeyle tabi tutar. Buna göre Kütahya, padişahın taşradaki askeri -idari ve adalet alanındaki iki temsilcisi, kariyerinin en üst basamağına ulaşmış kişilerdir. Padişahın askeri idari temsilcisi olan bey, vezir unvanlı “beylerbeyi”dir. Padişahın adalet alanındaki temsilcisi olan kadı da “mevlevi” makamındadır. Bütün bunlar Kütahya Şehri’nin idari ve mekânsal büyüklüğü hakkında bir fikir edinilmesine olanak tanımaktadır. Kütahya Şehri’ni Evliya Çelebi adım adım gezdi. Bu makalede Evliya Çelebi’nin mekânın büyüklüğünü belirlemede “adım”ı bir ölçüt olarak kullandığına dikkat çekilecektir. Evliya Çelebi, şehir dışında açık alana sahip mimari yapıları da adımlayarak not etmiştir. O’nun adımlarına göre şehirler ve özellikle kalelerin büyüklüğü hakkında bir kıyaslamaya gitmek mümkündür. Adımladığı şehirler içinde, Kütahya’da vardır. Evliya Çelebi’nin verilerine göre Kütahya, Anadolu’daki bir çok şehirden daha büyüktür.

Çalışmamızda Evliya Çelebi’nin verdiği bilgileri kendi planımıza göre kategorize ederek Kütahya Şehri’ni idari ve mekânsal açıdan değerlendireceğiz. Şehrin idari büyüklüğünü yönetenler üzerinden, mekânsal büyüklüğünü de adımlar üzerinden inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Kütahya, Şehir, Adım.

THE CITY OF KUTAHYA IN EVLIYA ÇELEBİ'S STEPS

Abstract

In this article, the city of Kütahya will be examined in terms of administrative-military, legal and spatial aspects in the light of the information given by Evliya Çelebi. The concrete and quantitative data given by Evliya Çelebi not only reveal the place of the city of Kütahya in the administrative structure, but also make it easier for us to imagine its size in terms of space. Our study will focus on these two points.

Evliya Çelebi also grades the city of Kütahya in terms of administration. Accordingly, Kütahya the sultan's two representatives in the provinces in the military-administrative and judicial spheres, were individuals who had reached the highest level of their careers. The bey, who is the military administrative representative of the Sultan, is the "beylerbeyi" with the title of vizier. The qadı, who is the representative of the sultan in the field of justice, is also in the office of "mevlevi". All this allows us to get an idea of the administrative and spatial size of Kütahya. Evliya Çelebi traveled the city of Kütahya step by step. This article will draw attention to Evliya Çelebi's use of the “step” as a criterion for determining the size of a place. Evliya Çelebi also noted the architectural structures with open spaces outside the city. According to his steps it is possible to make a comparison about the size of cities and especially castles. Among the cities he steps into, there is Kütahya. According to Evliya Çelebi, Kütahya is larger than many cities in Anatolia.

In our study, we will categorize the information provided by Evliya Çelebi according to our own plan and evaluate the administrative and spatial aspects of Kütahya. We will analyze the administrative size of the city through the rulers and the spatial size of the city through the steps.

Keywords: Evliya Çelebi, Kutahya, City, Step.

¹ Doktora Öğrencisi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, , ORCID: 0000-0002-2909-1415.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): zkurt434343@gmail.com

² Prof. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-9455-7824.

Başvuru Tarihi (Received): 01.11.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 18.04.2025

Giriş

Evliya Çelebi, 1640-1675 yılları arasında Osmanlı Devleti ve komşu memleketleri (Safevi Devleti, Moskova Knezliği) dolaştı. Evliya Çelebi, gördüklerini ve işittiklerini şehir şehir kayıt altına aldı. Onun kayıt altına aldığı yerlerden birisi de Kütahya'dır. Evliya Çelebi, Kütahya'ya hac ziyaretine giderken uğrar³. Evliya Çelebi hacca çıkma sebebini, övünerek açıklar. Satır aralarında babasının saray kuyumcu başışı olduğunu, I. Ahmet döneminde (1603-1617) surre eminliği görevini yaptığını ve Kâbe'nin çatısına altınoluğu koyduğunu ifade eder. Hac görevini yerine getiren babasının, kendisinin de bu görevi yerine getirebilmesi için dua ettiğini bildirir. Öte taraftan zatının hacca gitmeyi hep arzuladığını ekler. Bu arzusunun 1670'li yılların başında 60'lı yaşlarına geldiği zaman gerçekleştirme şansı yakalar. Manya seferinden⁴ sonra İstanbul'a dönen Evliya Çelebi burada 6 ay kalır. Bu sırada babasının duasını hatırlayarak yola çıkar.

Evliya Çelebi seyahatlerini kalabalık bir zümre ile gerçekleştirirdi. Kütahya'ya da 11 kişi ile geldi. Bunlardan biri can yoldaşı Azmizâde Haletî Efendi'nin talebelerinden Sâ'il'i Çelebi'dir. Ayrıca iki can yoldaşı daha vardır. Yolculuk ekibinin 8'i ise köledir. Kendilerini ve eşyalarını taşımak için 15 küheylan at da yolculuk için hazır bulundurulmuştur. Köleler aracılığı ile uzun ve zahmetli geçen yolculuğun konforu artmıştır. Öte taraftan kalabalık bir zümreyle seyahat etmek özellikle eşkıya saldırılarından korunmak açısından da önemlidir. Muhtemelen bu kölelerden bazıları silah kullanabilen güçlü kuvvetli kişilerdi (Evliya Çelebi, 2005, s. 7)⁵.

Evliya Çelebi 21 Mayıs 1671 yılında İstanbul'dan yola çıktı. Üsküdar, Pendik, Gebze, Yalakabâd Kalesi, İznik Kalesi, Bursa, İnegöl, Domaniç Çukurca, Selim Dede Köyü, Tavşanlı, Şeyh Ömer (Seyit Ömer) menzillerini takip etti. Felendi Irmağını geçerek iki saatte Kütahya'ya ulaştı (Evliya Çelebi, 2005, s. 6-12). Bahar aylarının sonunda başka bir ifadeyle yaz başlangıcında, Kütahya'da bulundu. Osman Paşa Sarayı'nda 10 gün konakladı (Evliya Çelebi, 2005, s. 15).

Evliya Çelebi'nin gözlemlerine geçmeden önce bu alanda yapılan literatürü incelemekte fayda vardır. Bizzat Evliya Çelebi'yi kaynak olarak kullanan üç çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ejder Okumuş'un 2007 yılında hazırladığı "Evliya Çelebi Kütahya'da" isimli çalışmasıdır. Bu çalışma Evliya Çelebi'nin eserinden Kütahya ile ilgili kısımların alıntısından oluşmaktadır (Okumuş, 2007). İkincisi Kütahya'nın kaza ve nahiyelerini birlikte değerlendiren Kadir Güler'in çalışmasıdır (Güler, 2013). Son olarak da 2014 yılında Bilge Kağan Şakacı "Evliya Çelebi ve Kütahya: Geçmişe Yolculuk" adlı çalışmada kent tarihi açısından değerlendirmede bulunmuştur (Şakacı, 2014). Söz konusu bütün araştırmacılar tarih disiplini dışındadır. Çalışmamızın farkı, tarih disiplini bakışı ile Evliya Çelebi'nin anlatımından Kütahya Şehri'nin büyüklüğünü idari ve mekânsal açıdan değerlendirmektir. Bunun için önce Evliya Çelebi'nin idari yapı hakkında verdiği bilgileri ardından adım adım yürüdüğü Kütahya'yı mekânsal açıdan inceleyeceğiz.

1. Kütahya Şehri'nin İdari Yapısı

Kütahya Şehri, Anadolu Beylerbeyliğinin merkezi olması itibarıyla büyük bir şehirdir. Evliya Çelebi, Anadolu Eyaletini "büyük bir vilayet" olarak tanımlar. Sınırlarını çizer. Buna göre Anadolu Eyaleti kuzeyde Trabzon, doğuda Sivas ve Karaman, batıda ve güneyde ise Ege

³ Evliya Çelebi, Kütahya'dan sonra Karahisar- ı Sahib (Afyon) üzerinden yolculuğuna devam etti. Buradan Manisa, Aydın, Muğla, Antalya, Maraş, Halep, Trablusşam, Kudüs, Şam yol güzergâhını izleyerek Mekke-i Mükerrer'e ulaştı (Evliya Çelebi, 2011).

⁴ Manya, Mora yarımadasının güneyinde bulunan bir bölgedir. 1670'te Girit Savaşları sonucunda Eğribozlu Köse Ali Paşa kumandasındaki Osmanlılar, Maina (Manya/ Manyot) bölgesini kontrol altına almışlardır (Kiel. M ve Alexander J., 2020, s. 281).

⁵ Evliya Çelebi ve yoldaşları Domaniç yakınlarında eşkıyaların eline düştü. Ancak kurtulmayı başardılar.

Denizi'ne kadar uzanır (Evliya Çelebi, 2005, s. 13). Anadolu Eyaletine 14 coğrafi sancak, 11 yaya ve 4 müsellemler geri hizmet sancakları bağlıdır (Evliya Çelebi, 2005, s. 13).

Kütahya, eyalet merkezi olarak ehl-i örf⁶ ve ehl-i şer⁷ alanlarında kariyerlerinin üst basamağına tırmanmış kişiler tarafından yönetilirdi. Önce ehl-i örf'ten bahsedelim. Yeri gelince ehl-i şer'e değineceğiz. Anadolu Eyaletinin merkezi olarak Kütahya'da ehl-i örfün başında paşa unvanlı olan üç tuğ sahibi vezir rütbesinde beylerbeyi vardı⁸. Evliya Çelebi, Anadolu Beylerbeyini "Kütahya veziri" olarak tanımlar (Evliya Çelebi, 2005, s. 13). Beylerbeyleri sarayda iyi eğitim alarak yetişen kişiler arasından seçilir ve padişahın askeri-idari temsilcisi olarak atanırdı. Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi beylerbeyleri 1.000.000 akçe⁹ hâs gelire sahipti. Kütahya veziri, Anadolu tarafına yapılacak seferlerde eyaletindeki askerlerin öncüsüdür. Anadolu Eyaletinin oluşturduğu kuvvetler, merkezi orduya büyük katkıları olan birliklerdir. Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara göre burada 294 nefer zeamet, 4.584 nefer kılıç timar sahibi bulunur. Bu gruplar cebelüleri ile toplam 13.800 kişidir. Ayrıca bu miktara 3.000 paşa askeri, yaya beyleri, müsellemler ve zeamet sahiplerinin askerleri eklenir. Böylece Anadolu Eyaletinin silahlı asker sayısı 20.000'e ulaşırdı. Evliya Çelebi, eyaletin beratl 40.000 askeri olduğunu söyler (Evliya Çelebi, 2005, ss. 12-13). Evliya Çelebi'den 4 yıl sonra eserini kaleme alan çağdaşı Hezarfen Hüseyin Efendi toplam cebelüleri ile timarlı sayısını 17.000 kişi olarak bildirir (1998, ss. 123-124). Bu rakam Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara yakındır. Evliya Çelebi'nin birçok konuda mübalağa ile yazdığı düşünülürse asker sayısında böyle bir yaklaşımda bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Kütahya'nın Osmanlılar döneminde Anadolu Eyaletinin merkezi olması hususunu detaylı bir şekilde ele alır. Bu eyalet 16. asrın ikinci yarısına kadar 17 sancaktan müteşekkildir. Ancak mezkûr yüzyılın sonlarına doğru sancak sayısı 14'e düşmüştür. Biga, Kocaeli ve Ala'ye sancakları başka eyaletlere bağlanmıştır (Varlık, 1991, s. 144). Nitekim Evliya Çelebi de seyahatnamesinde bu eyaletin 14 sancağı olduğunu söyler¹⁰. Evliya Çelebi burada ayrıca 4 müsellemler beyi olduğunu belirtir. Bu sancakların isimlerini vermez. Yaya sancağından da bahsetmez¹¹. Müsellemler, coğrafi koşullara göre 4 bölgeye ayrılarak hizmet verirdi. Muhtemelen Evliya Çelebi'nin bahsettiği müsellemler beyleri bu zümrelerin beyleri olsa gerektir. Bu bölgeler şöyledir: Birinci bölge; Aydın, Saruhan, Menteşe, Sultanönü, Hüdavendigar, Kocaili, Karesi, Biga ve Elliciyan-ı Saruhan; ikinci bölge Bolu, Kastamonu, Ankara ve Kengiri, Üçüncü bölge; Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Hamid; dördüncü bölge Teke, Manavgad ve Ala'ye'dir (Doğru, 1990, s. 31; Emecen, 2013, s. 355). Evliya Çelebi'nin çağdaşı Hezarfen Hüseyin Efendi, Anadolu Eyaletine bağlı 4 müsellemin yanında 11 yaya beyinin varlığından da haberdar eder (1998, ss. 124-125)¹². Evliya Çelebi adı geçen beylerin "salb u siyaset" ve "cürm

⁶ Osmanlılarda ehl-i örf, sultanın siyasi haikimiyetini temsil eden ve onun otoritesini icra eden kişilerin oluşturduğu devlet görevlileridir. Bunlar taşrada beylerbeyi ve emrindeki görevlilerdir. Bu görevliler padişahın tebaasının huzur içinde yaşamasını sağlar, şeriatın verdiği sınırlar ölçüsünde hüküm verebilirlerdi (Ergenç, 2014; 140).

⁷ Ehl-i Şer', Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, fetva ve diyanet teşkilatını oluşturan medrese menşeli ulemâ sınıfıdır (İpşirli, 2000; 141).

⁸ Üç tuğ ehl-i örf taifesinden birinin gelebileceği en yüksek mevkidir (Pakalın, 1993, s. 524).

⁹ Fatih Sultan Mehmed'in Kanunnâme-i Âl-i Osman'ında beylerbeylerinin gelirleri ve divandaki konumları şu şekilde verilmektedir: *Ve beğlerbeğiler dahi on kere yüz bin; on iki kere yüz bine dahi varsun... Ve beğlerbeğiler yüz bin akça ile müteka'id olalar... Ve suffa-ı Divân-ı Al-i de oturmak beğlerbeğilerin yoludur. Ve beğlerbeğiler vüzere altına, defterdarlar kadıaskerler altına otururlar. Ve beğlerbeğileri vüzerâdan bir tabaka aşağıdadur ve taht kadılarına tasaddur iderler.*" (Kanunnâme-i Âl-i Osman, 2003, s. 6-20).

¹⁰ Bu sancaklar; Kütahya, Saruhan, Aydın, Kastamonu, Bursa (Hüdavendigar), Bolu, Menteşe, Ankara, Karahisar-ı Sahib, Teke, Çankırı, Hamid, Sultanönü ve Karesi'dir.

¹¹ Yaya-müsellemler konusunda çalışan araştırmacılar yaya ve müsellemler teşkilatının 1582'de kaldırıldığını, ancak 1642'ye kadar sistemin devam ettiğini tespit etmişlerdir. Bkz. Doğru, 1990, s. 31; Emecen, 2013, s. 355.

¹² Buna göre; Kütahya, Karahisar, Saruhan, Menteşe, Hamid, Ankara, Bolu, Sultanönü, Hüdavendigar, Karesi, Biga yaya sancaklarıdır. Bu sancakların her birinde bir yaya beyi bulunurdu.

cinayet” gibi cezalandırma yetkilerine sahip olduğunu bildirir. Nitekim sancakbeyleri bu yetkiyi padişahın taşradaki temsilcisi olarak icra ederdi.

Evliya Çelebi Anadolu Eyaletinde Yeniçeri Ocağından 11 yaya beyi olduğunu söyler (Evliya Çelebi, 2005, s. 13)¹³. Yaya beylerinin hangi bölgelerde olduğunu belirtmeden Mudurnu yaya beyinin en önde geldiğine dikkat çeker (Evliya Çelebi, 2005, s. 13). Evliya Çelebi’nin Mudurnu yaya beyini ön plana çıkarması, erken dönemdeki teşkilatlanma faaliyetlerinin bu coğrafyada gerçekleşmiş olmasına bağlanabilir¹⁴.

Eyaletlerde payitahta bulunan “divanı hümayun” gibi “divan” toplanırdı. Yönetim buradan gerçekleşirdi. Eyalet divanlarında iktisadi meselelere bakan tımar defterdarı ve hazine kethüdası ile beylerbeylerinin kethüda ve tezkirecileri yer alırdı (Şahin, 1997: 242). Evliya Çelebi, eyalet divanından açık açık bahsetmez. Ancak defter kethüdası, tımar defterdarı, defter emini ve çavuşlar kethüdasının eyaletin idaresinde görevli olduklarını bildirir (Evliya Çelebi, 2005, s. 13).

Osmanlı Devleti’nde “ehl-i şer” zümresinden olan kadılar, padişahın adaletinin taşradaki temsilcileridir. Kadıların yönetiminde olan kaza birimleri doğal olarak büyüklük olarak farklılık göstermiştir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, bu kazalarda görevli kadıları derecelendirmiştir. Yapılan ilk derecelendirme ise büyük şehirler ile kazaları birbirinden ayırmak olmuştur. Büyük şehir merkezleri “mevleviyet” adı verilerek derecelendirilmiştir (Bayezit, 2010, s. 76). Adı geçen pozisyon “taht kadılığı” ya da “mevleviyet” denilen 500 akçelik eyalet kadılığıdır. Buraları yöneten kadılara “büyük molla” da denilirdi (Fendoğlu, 1999: 456). Kütahya da mollalıkla yönetilen bir şehirdir. Evliya Çelebi’nin ifadesi ile “Kütahya, 500 akçe mollalıktır” (Evliya Çelebi, 2005, s. 13). Kütahya mollarının 10 kese¹⁵ geliri vardır (Evliya Çelebi, 2005, s. 17).

Kütahya’nın mollalık statüsünde olması nüfusun çokluğuna da delildi. Nitekim Kütahya mollarına 9 nahiye ve 24 kaza¹⁶ kadılığı bağlıdır. Kütahya merkeze bağlı nahiyelerin 7’si mollalık¹⁷ hükmündedir (Evliya Çelebi, 2005, s. 17).

Kütahya geniş coğrafyaya yayılan Anadolu Eyaletinin merkezi olarak idari- askeri ve hukuki açıdan büyük bir şehirdi. Beylerbeyi ve beylerbeyine bağlı beyler, molla ve mollaya bağlı birimler ile kalabalık bir yönetim kadrosuna sahipti. Bu kadroya müftü, nakibüleşraf, ayan, eşraf, sipah kethüdayeri, yeniçeri serdari, kale kumandanı ve subaşı gibi görevliler de eklendiğinde daha da genişlemekteydi (Evliya Çelebi, 2005, s. 18).

¹³ *Kavânin-i Yeniçeriyân*’da Yeniçeri Ocağı kurulduğunda yaklaşık bin kadar yeniçeri alındığı ve bunların yüz kişisine zabıt olarak yaya başı tayin edildiği kayıtlıdır (*Kavânin-i Yeniçeriyân*, 2011, s. 57). Sonradan bütün orta kumandanlarına Serpiyâdegân-ı Dergâh-ı Âli yani Yaya başıları denilmiştir. Yaya başılar mevki olarak düşerlerse kale dizdarı/ muhafızı olarak taşraya gönderilirdi (Detaylı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, 1988: 155-215). Bu cümleden, Osmanlı taşra sisteminde yeniçeri taifesinin varlığı erken dönemden itibaren var olduğu anlaşılır. Yeniçeriler genellikle kalelerin olduğu şehirlerde bulunur ve eyalet askerleri ile asayişî sağlarlardı. İlk dönemlerde dizdarların emrinde küçük askeri sınıflar iken 16. asrın ikinci yarısından itibaren sayıları artmıştır. 1559 yılında Kanuni Sultan Süleyman’ın oğulları Selim ve Bayezid arasında Konya Ovası’nda yapılan savaştan sonra yeniçerilerin taşradaki sayıları arttırıldı (Turan, 1961, s. 100; Çiftçi, 2011, s. 29-30).

¹⁴ Orhan Gazi, devrin önemli şeyhlerinden Mudurnulu Şeyh Fahreddin’e ziyarete gitmiş, vezirlik konusunda ona danışmış ve aldığı tavsiye ile müritlerinden Molla Hayreddin’i vezirliğe atamıştı. Molla Hayreddin Osmanlı teşkilat yapısının mimarlarından olan Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa’dır. Sultan I. Murat zamanında da görev yapan Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa Yeniçeri Ocağı’nın teşekkülüne vesile oldu (Uzunçarşılı, 1974, s. 3-4).

¹⁵ Bir hesap birimi ve değer ölçütü olarak kullanılan kese tabiri, Osmanlı maliyesinde 1663 senesinde 40.000-50.000 akçeye tekabül ediyordu (Çakır, 2019: 42). 1 kese akçe için verilen bu oranı 10 keseye uyarladığımızda 400.000-500.000 akçeye karşılık gelmektedir.

¹⁶ Amid (Emet-Eğrigöz), Simav, Gedüs, Selinti (Selendi), Kula, İnay, Eşme, Güt, Sirke, Çakırca, Gököyük, Denizli, Şeyhli, Baklan, Dazkırı, Homa, Kenger, Uşak, Banaz, Honaz, Ezine, Çarşamba, Dağardı ve Çal kazaları.

¹⁷ Altuntaş, Gergiviran, Özüncük (Örencik), Tavşanlı, Gümüş, Armutlu ve Etraf Şehir.

2. Mekânsal Açıdan Kütahya

2.1. Şehir ve Kale

Bir şehrin büyüklüğü yönetsel açıdan atanan görevlilerle belirlenirken, konumları, tarihsel arka planındaki rolleri, kurumları ve demografik yapıları da bu büyüklüğe katkıda bulunurdu. Mekânsal açıdan büyüklük ise ancak nicel verilerle mümkündür. Bu büyüklüğün tespitinde "adım" önemli bir anlam içeriyordu. İnsan ve hayvan gücünün ulaşım ve nakliyyede geçerli olduğu dönemde mesafe tayini genellikle adım ile yapılırdı. Evliya Çelebi, gittiği şehirleri ya bizzat adımlayarak ya da kölelerine adımlatarak mekânların büyüklüğü hakkında nicel bilgiler edinmeye çalışırdı¹⁸. Bu edindiği verileri, rakamlarla ifade ederdi. Söz konusu rakamları anlamlandırabilmek için Evliya Çelebi'nin adım ölçüsünün bilgisi değerlidir. Şansımıza Evliya Çelebi bir adımının 75 santimetre olduğunu not etmiştir (Evliya Çelebi, 2008, s. 349). Buradan yola çıkarak elde edilen ölçü, mekânların büyüklüğünü anlamamıza ve diğerleri ile kıyaslamamıza olanak tanımaktadır.

Adımların kulaç, karış vb. ölçü birimlerinde olduğu gibi standardizasyonu yoktur. Evliya Çelebi bu farklılığı özel terimlerle ifade eder. Adımları "germe levant adımı", "germe yiğit adımı", "zinde levant adımı", "ehl-i keyf adımı" veya "yalı adamı adımı" gibi tabirlerle kategorize eder. Bu farklı tabirler, esasında o kadar kompleks sayılmaz. Sadece geniş kelime hazinesi ile Evliya Çelebi farklı farklı ifade etmiş görünmektedir. Kelimelerin anlamlarından adım büyüklüğünde iki temel ölçüt olduğu söylenebilir. Birincisi "geniş", ikincisi "dar" dır. Geniş adım, "yiğit" ve "levant" zamirlerine "germe, zinde" sıfatlarının eklenmesiyle anlamlandırılmıştır. Güçlü, kuvvetli birinin adımları olarak tarif edilebilir. Dar adım ise salına salına, çevresine bakınarak gidenlerin adımlarıdır. Bu da "ehl-i keyf" ve "yalı adamı adımı" ifadeleriyle betimlemiştir. Evliya Çelebi bu iki adımın arasındaki farkı da nicel olarak verir. Buna göre 1000 adımlık "ehl-i keyf" adımıyla ölçülen bir mekân "germe levant" adımıyla 770 adımdır (Evliya Çelebi, 2006, s. 190). Bu da ehl-i keyf adımı ile 1000 metrenin ancak yaklaşık olarak 4/3'ü alınabildiği anlamına gelir.

Evliya Çelebi Kütahya'yı bizzat yürüdü. Şehrin büyüklüğünü anlayabilmek için doğudan batıya, güneyden kuzeye yani bir uçtan diğer uca adımladı. Yürüyüşüne Doğu'da Gökçimen'den başladı. Gökçimen, Evliya Çelebi'nin atalarının evine yakın olması bakımından da ilgi çekicidir. Gökçimen'den Paşa Sarayını ve İshak Fakih Çarşısını geçerek Yeni Mahalle'ye geldi. Bu mesafeyi 5.000 adım atarak aldı (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Evliya Çelebi'nin adım boyu ile bu mesafe 3.75 kilometredir.

¹⁸ Evliya Çelebi, İran sınırları içerisinde kalan Hoy Kalesi'ni kölelerine adımlattığını yazar (Evliya Çelebi, 2008: 348). Hatta Gürcistan sınırlarında yer alan Kaht Kalesi'ni adımlattığı kölenin ismini verir. Kaht Kalesi'ni Hüseyin isimli kölesi adımlamıştır (Evliya Çelebi, 2006, s. 363).

Resim 1: *Evliya Çelebi'nin Adımlarıyla Kütahya Şehri*

Evliya Çelebi'nin bir diğer yürüyüş güzergâhı güneyden kuzeye doğrudur. Sultanbağı'ndan başlayarak, Çayırbaşı'na¹⁹ kadar gitti. Bu yolda ilerlerken Kapan Çayı'nı²⁰ takip etti. Osman Paşa Sarayı önünden Mevlevîhane'yi ve Kapan Köprüsü'nü geçerek Meydan Mahallesi'ne oradan da Çayırbaşı'na vardı. Bu güzergâh 4.000 adımdır (3 kilometre) (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Nitekim Meydan Mahallesi'nde 15. yüzyılda yapılmış Meydan Cami'nin (Arslan Bey Cami) olması burada bir cemaatin olduğunu ve yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durumda Kütahya Şehri, 17. yüzyılda Doğu'da Gökçimen'den, Batıda Yeni Mahalle'ye; Kuzeyde Sultanbağı'ndan Güneyde Meydan Mahallesi'ne kadar uzanan bir şehirdi (Bkz. Resim 1).

Kütahya'nın Evliya Çelebi'nin adımlarına göre orta büyüklükte bir şehir olduğu söylenebilir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kütahya haricinde 8 şehrin büyüklüğünü "adım" üzerinden verdi. Bunlar içinde Romanya'da bulunan İlvof şehri, adım sayısı açısından en geniş alana sahiptir. Kırım'ın merkezi olan Bahçesaray, Dulkadiroğlu Beyliği'nin uzun süre merkezi olan ve Osmanlılar Döneminde beylerbeylik haline gelen Maraş ve önce Saruhanoğlu Beyliği'nin merkezi olup sonradan şehzadeler kenti olarak tanınan Manisa şehirleri de Kütahya'ya göre daha geniş alana sahipti. Mostar Şehri, Kütahya ile hemen hemen aynı büyüklükteydi (Tablo 1). Siroz, Trablusşam ve Yanya ise Evliya Çelebi'nin adımlarına göre Kütahya'dan daha küçüktü. Evliya Çelebi'nin ifadesine göre de Kütahya küçük gibi görünse de geniş bir alana yayılmıştı.

¹⁹ Bugün Çayırbaşı mevki hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen burası günümüzde Meydan Mahallesi'nin kuzeyindeki düzlük alandır.

²⁰ Kapan Çayı –şu an olmasa da- o dönemde birçok seyyahın dikkatini çekiyordu. Bu köprü, Ahmet Yakupoğlu'nun 1948 yılından itibaren Kütahya'yı resmettiği albümüne de yansımıştır (Yakupoğlu, 1991, s. 144).

Tablo 1: *Evliya Çelebi'nin Adımladığı Şehirler*

Şehir	Adım
İlvof	37.000
Bahçesaray	8.000
Maraş	7.000
Manisa	7.000
Mostar	5.000
Kütahya	5.000
Siroz	4.000
Trablusşam	3.000
Yanya	2.500

Kaynak: *Evliya Çelebi*, 5/1, 209; 7/2, s. 507; 9/1, s. 372; 9/1, s. 84.; 6/2, 629.; 9/1, s. 15; 8/1, s. 133; 9/1, s. 439; 8/2, s. 631.

Evliya Çelebi, Kütahya Kalesi'ni de adımladı. Kalenin çevresini 3.000 adım hesapladı (Evliya Çelebi, 2005, s. 12-13). Bu alan 2,25 kilometreye denk gelir. Evliya Çelebi kaleyi iç kale, dış kale ve Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde eklenen Aşağı Hisar ile üç kısma ayırır. Bu üç yapıyı çok detaylı bir şekilde tarif eder²¹. Evliya Çelebi, kaleyi mavi ve kırmızımsı bir kaya üzerinde duran cevher yüzük taşına benzetir. Sağlam ve dayanıklı kale beşgen şekillidir (Evliya Çelebi, 2005, s. 12-13). Bugünkü teknolojiye göre yapılan krokiler, Evliya Çelebi'yi doğrulamaktadır (Bkz. Kroki 1). Bu beşgen yapıyı kalenin yanındayken gözle tespit etmek zordur. Büyük ihtimalle, Evliya Çelebi, betimlemesini Yellice Dağı'ndan kuşbakışı bakarak yapmış olmalıdır.

Kroki 1: *Kütahya Kalesi Yerleşim Planı*

Kaynak: *Kütahya Belediyesi Kale Yerleşim Planı Krokisi*

²¹ Bizans döneminde inşaa edilmi olup “Kale-i Bala” yahut “Yukarı Hisar” olarak anılmaktadır. Bu kaleye 15. yüzyılda ilave yapılmıştır. Dış kale olarak da ifade edilen bu kale “ Aşağı Hisar” veya “Aşağı Kale” olarak anılmıştır.

Aşağı Hisar'ın olduğu yerde güzel bir su kaynağı ve değirmen vardır. Evliya Çelebi, kale halkının bir saldırı anında su ihtiyacının karşılanması için buraya bir hisar yaptırıldığını söyler. (Evliya Çelebi, 2005, s. 13). Aşağı Hisar ve Yukarı Hisar ayrıdır. Günümüzde iki hisar birleşmiş gibi görünür. Aşağı Hisar'ın önemli bir kısmı yıkılmıştır. Ancak bazı burçları ayakta (Resim 2). Aşağı Hisar'ın varlığının delili olarak bu surların yakınında yer alan Aşağı Hisar Cami gösterilebilir. Caminin adını bu hisardan aldığı muhakkaktır. Ayrıca bu caminin girişinde; ayrı bir kapıdan aşağıya doğru giden bir su sarnıcı vardır. Burada akan çeşme muhtemelen, Evliya Çelebi'nin eserinde bahsettiği sudur.

Resim 2: *Aşağı Hisar Camii, Sarnıç, Çeşme*

Kaynak: Yazarın kendi arşivi. Çekim Tarihi: 18.08.2024

Her ne kadar Aşağı Hisar Kalesi günümüzde emaresi az olsa da, Kütahya Kalesi üzerine çalışma yapan Clive Foss, bu hisarın daha sağlam ve dayanıklı olduğuna dikkat çeker. Ona göre bu kaleyi inşa ettiren Fatih, Konstantinopolis'in surlarını toprakla yıkmasıyla ün kazanmıştı. Kalenin inşaatında görevli kişiler son teknolojiden haberdar oldukları için bu surları dayanıklı yaptılar. Ancak 15. yüzyıldan sonra kalelerin savunma sistemlerinde kullanılması yavaşladı. Bu yüzden söz konusu kalede büyük bir değişiklik yaşanmadı ve yenilenmedi (Foss, 1985, s. 79). Böylece restorasyon görmeyen kısımlar yok olmaya yüz tuttu.

Evliya Çelebi, Kütahya Kalesi'nin üç kapısının olduğunu bildirir (Bkz Resim 3)²². Bu kapılardan ikisi doğuya, biri güneye bakar. Doğuya doğru açılan kapıların birinin önünde iki tarafında mermer aslan heykelleri bulunduğunu söyler. Ancak bu aslanlar günümüze intikal etmemiştir. Diğer doğu tarafa bakan kapı ise sonradan ilave edilen Aşağı Hisar'a inmektedir. Güney kısmına

²² Günümüzde Evliya Çelebi'nin bahsettiği kapıların taşlarının çoğu yıkılmış, kapı özelliğini kaybetmiştir. Aşağı Kale Kapı girişi, Aşağı Hisar Camisi'nin üzerindeki dar bir geçit olmalıdır. Kapının yarısı, evlerle birleşmiş ve sadece bir tarafı ayakta (Bkz. Resim 3).

bakan kapı ise Sultanbağı Mevkiine açılır. Bu iç kalenin kapısıdır. Kalenin güneyine düşmekte olan iç kale, dört köşeli olup kapısı küçüktür (Evliya Çelebi, 2005, s. 13).

Resim 3: Kütahya Kalesi İç Kale, Yukarı Kale ve Aşağı Kale Kapıları

Soldaki İç Kale, sağ üstteki Yukarı Kale, sağ alttaki Aşağı Kale Girişleri

Kaynak: Yazarın kendi arşivi. Çekim Tarihi:01.09.2024

İç kale, 2 su sarnıcı²³, 2 buğday ambarı ve 8 ev²⁴ ile küçük bir yaşam alanı sunar. Burada imam, müezzin, kethüda gibi görevliler vardı (Evliya Çelebi, 2005, s. 13). Ambar ve sarnıcın olması, bir kıtlık ve su sıkıntısı anında iç kalenin depo görevi üstlendiğini gösterir. Ayrıca iç kale hazinenin korunduğu yerdi. Tehlike anlarında şehirliler de en değerli eşyalarını burada saklardı. Kale dizdarı tarafından kontrol edilen bu mekân şehrin en güvenli yeriydi. Mahkûmlar da burada zindana atılırdı.

²³ Yukarı Kale'nin giriş kısmının sol tarafında su sarnıçlarının kalıntılarını olduğu tahmin ettiğimiz yapılar günümüzde hala varlıklarını devam ettirmektedir (Bkz. Resim 4).

²⁴ Günümüzde buğday ambarı ve ev olduğuna dair kanıt yoktur.

Resim 4: *Kütahya İç Kale'deki Su Sarnıçları*

Kaynak: Yazarın kendi arşivi. Çekim Tarihi:01.09.2024

Evliya Çelebi'nin dış kale çevresinde Germiyanoglu Cami (Kale-i Bala Cami) olduğunu yazar. Nitekim bu cami 1377 senesinde Germiyanoglu Süleyman Şah döneminde yaptırılmıştır (Bkz. Resim 5). Evliya Çelebi bu cami haricinde dış kalede 70 adet ev, 1 mescit, 1 abıhayat çeşmesi olduğunu söyler. Bununla birlikte Aşağı kalede de 20 kadar evin olduğunu belirtir²⁵. Aşağı şehrin, kalenin doğusu, batısı ve yıldız rüzgârları (kuzey) tarafında kurulu olduğunu söyler. Kale eteklerindeki evlerin yüzlerinin kuzeye baktığını, böylece havanın tatlı olduğunu ekler (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Esasında evler, genellikle güney cepheli yapılmaktadır. Ancak Kütahya'da kaleye göre konumlandırıldığından kuzeye bakmaları zorunlu olmuştur.

²⁵ Bu evlere dair kalıntılar bulunamadı.

Resim 5: Kütahya Kale-i Bala Camisi

Kaynak: Yazarın kendi arşivi.

2.2. Mahalleler

Mahalle, bir camii ve imaretin etrafında oluşan aynı meslek zümresine dahil ya da aynı inanç ve geleneklere sahip insanların bir arada yaşadığı ünedir (Ergenç, 1995, s. 50). Belli bir kültür ve inanç değerleri bakımından özel kimliği olan yerler olan mahalleler, aidiyet kavramının oluştuğu mekânlardı. Bu yönüyle mahalleler şehirlerin temel taşıydı. Evliya Çelebi, Kütahya'da 34 mahalle ismi sayar. Bunlar; Saray, Gökçemen, Böğürçük, Şhreküstü, Orta, Lala, Ahi Erbasan, Ahi Mustafa, Kanecik, Börekçiler, Sultanbağı, Bezirciler, Efendi Yolu, Kadı Şeyh, Cemaleddin, Çukur, Analıca, Balıklı, Buladın, Servi, Meydan, Hacı İbrahim, İshak Fakih, Maruf, Dibik, Hüseyin Paşa, Yeni Mahalle, Çerçi Süleyman, Ahi Evran, Mumcular, Ahi İzzeddin, Pirler ve yer yer gayrimüslim mahallelerdir (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). 17. yüzyıldan sonra nüfusun büyümesine bağlı olarak mahallelerin boyutları değişti. Bazıları kaynaştı. Bazıları bölündü. Yeni isimler alanlar oldu. Yeni mahalleler oluştu. Günümüzde *Seyahatname*'de geçen mahalle isimlerinin bir kısmı aynı isimle devam ederken bir kısmı değişime uğramıştır. 34 mahallenin 10'u hala aynı isimle anılmaktadır. Bunlar; Saray, Börekçiler, Sultanbağı, Cemaleddin, Balıklı, Servi, Meydan, Maruf, Hüseyin Paşa (Lala), Pirler Mahallesi'dir²⁶. Mahalleler isimlerini

²⁶ Elbette mahallelerin büyümesi ve değişmesi doğal süreçtir. O dönemki mahalle isimleri ile bugünkü isimlerin ve sınırların aynı olması beklenemez. Bununla birlikte tahmini olarak *Seyahatname*'de geçen mahallelerin bugün de var olduğu muhakkaktır. Bu açıdan tahmini olarak mahallelerin tespiti değerlidir. Bu amaçla Kütahya İlçe Nüfus Müdürlüğü'nden destek alınarak Evliya Çelebi'nin verdiği mahalle isimlerinin günümüzde hangi mahalleleri ifade ettiğini tespit edilmeye çalışıldı. Bu tespitlerimizi ortaya koyarken mahalle isimleri önce *Seyahatname*'de geçtiği şekliyle ardından parantez içinde günümüzdeki ismiyle vermeyi uygun bulduk. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Gökçemen Mahallesi (Hamidiye Mahallesi), Şhreküstü Mahallesi (Ali Paşa Mahallesi), Ahi Erbasan Mahallesi (Gazi Kemal Mahallesi), Ahi Mustafa Mahallesi (Börekçiler Mahallesi), Bezirciler Mahallesi (Sultanbağı Mahallesi), Efendi Yolu Mahallesi (Paşam Sultan Mahallesi)²⁶, Çukur Mahallesi (Börekçiler Mahallesi), Analıca Mahallesi (Balıklı Mahallesi(?)), Hacı İbrahim Mahallesi (Pirler Mahallesi), İshak Fakih Mahallesi (Paşam Sultan Mahallesi), Dibik Mahallesi (Dibek-Cedit Mahallesi), Yeni Mahalle (İstiklal Mahallesi), Ahi Evran Mahallesi

yakınlarında bulunan cami, mescit, kilise ve imaret gibi yapılardan veya bir meslek zümresinden ya da semtin önde gelen kişilerinden esinlenerek alırdı.

Evliya Çelebi, Kütahya’da 3 Rum, 3 de Ermeni tebaanın sakin olduğu gayrimüslim mahallelerin varlığından bahseder. Evliya Çelebi’ye göre şehirde eski zamanlardan beri Yahudi taifesi bulunmaz. Yahudilerin Kütahya’da bulunmamasını Allah’ın bir hikmeti olarak görür. Bu düşüncesini “Bir acayip hikmettir ki, ticaret edip giderler, yerleşenler ise öldürdü” sözleri ile ifade eder (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Ancak Osmanlı tahrir kayıtlarına göre 1571 senesinde Kütahya Şehri’nde Rum, Ermeni mahallelerinin yanında Yahudi Mahallesi (Mahalle-i Yahudiyân) bulunmaktadır (BOA, TK. KKA., TD., nr.47, vr.11-a). Bu tespit, Evliya Çelebi’nin eski zamanlardan beri Yahudilerin olmadığı ifadesini geçersiz kılmaktadır.

Evliya Çelebi’nin isimlerini zikrettiği mahallelerin kaleye konumları, ondan 137 yıl önce Kütahya’ya gelen Matrakçı Nasuh’un çizimleri ile paralellik göstermektedir (2014, s. 15b) (Bkz. Resim 6). Biri görsel, diğeri sözel iki veriyi değerlendirdiğimizde şu ortak özellikleri tespit edebilmekteyiz. Her iki dönemde de kale içinde bir yaşam olduğu anlaşılmaktadır. Şehir kalenin eteklerinden güneye doğru büyümüştür.

Resim 6: *Matrakçı Nasuh’un Kütahya Minyatürü*

Resim7: *Evliya Çelebi’nin Adımlarıyla Kütahya’nın Tahmin Boyutları*

(İstiklal Mahallesi), Ahi İzzeddin Mahallesi (Sultanbağı Mahallesi). *Seyahatname*’de ismi geçen ancak günümüzde yerleri tespit edilemeyen mahalleler de bulunmaktadır. Bunları da şöyle sıralayabiliriz: Bögürcük Mahallesi, Orta Mahalle, Lala Mahallesi, Kanacık Mahallesi, Kadı Şeyh Mahallesi, Buladın Mahallesi, Çerçi Süleyman Mahallesi, Mumcular Mahallesi (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Bu tespitlerin yapılabilmesinde desteklerini esirgemeyen Kütahya İlçe Nüfus Müdürlüğü şeflerinden Ahmet Kurt’a teşekkürlerimizi borç biliriz.

2.3. Saraylar ve Evler

Evliya Çelebi'nin Kütahya'da bulunan saray ve evler konusunda verdiği bilgiler, şehrin yaşamı hakkındaki tahayyülümüzü biraz daha somutlaştırır. Evliya Çelebi, Kütahya'da 77 kiremit örtülü saray ve 7.000 toprak kaplı ev olduğunu bildirir (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Bu bilgilerden saray ve ev arasındaki en önemli farkın mekânsal büyüklük yanında çatılarında kullanılan malzemeler olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin özellikle evlerin çatılarına yaptığı vurgu bu kıyaslamamızın tespitinde kıymetlidir. Evleri toprak kaplı, sarayları ise kiremit örtülü olarak gözlemler. Muhtemelen toprak kaplı evler, eski tarzda yapılan, damları bu malzemeden olan evlerdir. Bu yerler ekonomik durumu kibar hane sakinlerine göre daha düşük olanların kaldıkları mütevazı mekânlar olmalıdır. Kiremit örtülü olarak tanımladığı saraylar ise muhtemelen daha modern tarzda yapılan çatıları da adı geçen malzeme ile kaplı konaklardır. Muhtemelen gelir düzeyi yüksek, devlet görevlileri buralarda kalmaktaydı. Bu nedenle Evliya Çelebi bu mekânları saray olarak nitelendirdi.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde iki saraydan detaylı bir şekilde bahseder. Birincisi Ali Paşa Sarayı²⁷, ikincisi ise kendisinin kaldığı Osman Paşa Sarayı'dır. İlki, Germiyanogullarından²⁸ kalmaz. Hıdırlık tepesinden şehre baktığında en büyük yapı olarak bu sarayı görür. Büyüklüğünü alt ve üste katta bulunan 360 oda sayısı ile somutlaştırır. Divanhaneleri, büyük sofaları, hamamları ve bahçelerinin varlığı ile genişliği ve işlevselliği hakkında bilgi verir. Saray eski ancak bakımlıdır. Büyüklüğünü Halep Sarayı ile kıyaslayarak, ona meydan okuduğunu söyler. Öte taraftan sarayın kiremit ile değil kireçle örtülü olduğunu belirtir (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Muhtemelen erken dönemde yapıldığı için üstü kiremit kaplı değildir. Saray, 40 "saraydar" tarafından nöbet ile korunup, temizlenir. Bu sarayın detaylı tarifi, Germiyan kültürünün şehirdeki güçlü etkisine vurgu olarak okunabilir. 360 oda, 40 muhafız gibi rakamlar Germiyan beylerinin eski gücü ve şanına birer atıftır.

Evliya Çelebi'nin zikrettiği ikinci saray Sultanbağı deresinin kenarında şehrin güney tarafında yapılmış yüksek bir yapıdır. Bu saray, Kandiye gazasında galip gelen Osman Paşa tarafından yaptırılmıştır²⁹. Bu nedenle Osman Paşa Sarayı olarak anılır. Burası da Germiyanoglu Sarayı gibi bakımlıdır. Sarayın güzel bir bahçesi vardır. Bahçede bir de kasır bulunur. On gün kaldığı bu sarayda Kütahya'nın kibar yaşamını deneyimler. Seyahat etmediği zamanlarını sarayda sohbetlerle geçirir. Büyük ihtimalle Evliya Çelebi, Kütahya ile ilgili birçok bilgiyi, Kütahya'nın önde gelenlerinden bu kasırdaki sohbetlerinde elde etti. Evliya Çelebi, konak sahibi Osman Süleyman Paşazâde tarafından çok iyi ağırlandı. Cömert konak sahibi, Evliya Çelebi ayrılırken

²⁷ Tahminlerimize göre Ali Paşa, Anadolu beylerbeylerinden birisidir. XVII. yüzyılda görev alan ve Evliya Çelebi'nin Kütahya'ya geliş tarihinden öncesi dikkate alındığında Ali isimli 3 paşanın var olduğunu görüyoruz. Bunlar; 1604'teKejdehan lakaplı Ali Paşa, 1637-1643 yılları arasında görevli Varvar Ali Paşa, 1657 senesinde Konakçı Ali Paşa'dır. Bu paşalardan birisinin adıyla bu sarayın zikredilmiş olabileceğini ön görüyoruz (Uzunçarşılı, 2023, ss. 145-147).

²⁸ Evliya Çelebi, Kütahya'nın tarihi arka planına değinerek şehrin kültürel birikimine dikkat çeker. Şehrin, 1315 senesinde Germiyan Sultanı Şah Yakup tarafından Rumlardan alındığını söyler. Şehrin fethinde önemli yeri olan Hezar Dinari'ye geniş yer verir. Türbesine bin altın harcandığını belirterek döneminde büyük bir iltifat gördüğünü ima eder. Ayrıca vefatının ardından hazinesinden bin altın çıktığını da ekler. Ancak Evliya Çelebi Germiyanlılar hakkında daha fazla bilgi vermez.

²⁹ Osman Paşa (Çiftelerli)'nin 1641 senesinde Anadolu Beylerbeyi vazifesinde bulunan kişi olduğunu düşünmekteyiz. Osman Paşa'nın hayatın hakkında bilgiler yetersizdir ve Kandiye (Girit) Seferine katılıp katılmadığına dair bir veri tespit edilememektedir. Osman Paşa hakkında günümüzdeki bilgilerin kaynağı yine Evliya Çelebi'ye dayanmaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1680 yılında Anadolu valisi olan Ahmet Paşa'nın diğer adıyla Osman Paşazâde'nin, Çiftelerli Osman Paşa'nın oğlu olduğunu tahmin eder. Osman Paşazâde hakkında malumat verirken babası Osman Paşa'nın Sultanbağı'nda bir konağı olduğunu anlatır (Uzunçarşılı, 2023, ss. 146-148).

100 guruş, 1 kat esbap, 1 at, 1 seyishane³⁰ ve köle, yoldaşlarına da 10'ar guruş hediye etti (Evliya Çelebi, 2005, ss. 14-18).

Evliya Çelebi Kütahya'da 7.000 ev olduğunu bildirir. Evler toprak örtülüdür (Evliya Çelebi, 2005, s. 14). Bu evler klasik Germiyanoglu evleri olsa gerekir. İki katlı ve bahçelidir. Evlere karakter katan en önemli özellik, şahnişinler ile bezenmiş olmalarıdır. Şehrin içinden akan dereden her eve su gider. Evler yokuş üzerine yapılmış olup dar sokaklara bakar (Evliya Çelebi, 2005, s. 17).

Evliya Çelebi'nin verdiği ev sayısı, nüfusu tahmini olarak hesaplamamıza olanak sağlar. Nüfus Osmanlı şehirlerinin oluşumunda idarî fonksiyon ve ekonomik özellikler yanında önemli bir kıstastır. Bir yerin şehir olarak kabul edilmesi için idarî açıdan sancak ise sancak beyi, kaza ise kadı ve subaşısının bulunması; ekonomik olarak ticaret ve sanat ehlinin olması, nüfus olarak da en az 400vergihanesine sahip olması gerekirdi (Şahin, 2010, s. 446). Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlar bu sayıyı oldukça aşmış durumdadır. Evliya Çelebi tahrir sayımlarında olduğu gibi "hane" üzerinden veri sunmuştur. Bu da söz konusu bilgilerin şehrin önde gelenlerinden aldığı bir kanıttır. Hane üzerinden hata payı olsa da nüfus sayımı yapılabilir. Tahrir hesaplamalarında oldukça kabul gören Ömer Lütfi Barkan'ın verdiği "hane x 5" formülüne (Barkan, 2000, s. 12) göre; şehrin nüfusu 35.000 kişi olarak tahmin edilebilir. 1571 yılına ait tahrir defterinde Kütahya Şehri'nin nüfusu yine tahmini olarak 8.248 kişidir (Kurt, 2018, ss. 24-25). Bu veriler doğru kabul edildiğinde şehrin nüfusunun bir yüzyıl içerisinde yaklaşık 4 kat arttığı söylenebilir.

2.4. Vakıf Yapıları

Evliya Çelebi Kütahya'nın vakıf yapıları hakkında da bilgi vermiştir. Bir yerin gelişmişliği, nüfusunun kalabalıklığı yanında söz konusu nüfusu kültürel olarak besleyen mekânlarına bağlıdır. Evliya Çelebi'nin anlatımından Kütahya Şehri'nin medrese, imaret, cami, han, hamam gibi vakıf kurumları ile donanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, eserinde Kütahya Camileri'ne geniş yer ayırır. Evliya Çelebi'nin ilk bahsettiği cami, Kütahya Ulu Camii'dir. Bu caminin yapımı Yıldırım Bayezid zamanında başlanmış, oğlu Musa Çelebi zamanında tamamlanmıştır. Evliya Çelebi burasının büyük bir cemaate sahip olduğunu söyler. Şehirde bundan daha büyük selâtin cami olmadığını vurgular. Ardından Sultan Keyhüsrev Şah Cami'ni zikreder. Bu caminin Balıklı Hamamı'na bitişik olduğunu yazar. Günümüzde bu cami Balıklı Cami olarak geçmektedir. Selçuklu Sultanı II. Keyhüsrev tarafından yaptırılan bu caminin yapılış tarihini verir (H 634/ M 1236). Bunun akabinde Karagöz Paşa Cami'ni söyleyen Çelebi, caminin Rabia Hatun tarafından H 1061/ M 1650 tarihinde tamamlandığını bildirir (Evliya Çelebi, 2005, s. 14)³¹.

Evliya Çelebi, Kütahya'daki camiler içerisinde abdesthane havuzu ve minaresi bakımından en çok Zeregan (Günümüze dek Zer(e)yen Mahallesi olarak da gelmiştir) Mahallesi'nde bulunan Kara Mustafa Bey Camisini beğenmiştir. Bu caminin banisinin Anadolu beylerbeyisi Mustafa Bey tarafından yaptırıldığını ifade eder. Halk arasında Hisar Beyi Cami, denildiğini ekler (Evliya Çelebi, 2005, s. 15)³². Günümüzde Saray Camii olarakta bilinen bu yapı, Osmanlı Sultanı II. Selim'in tahta çıktığı ve kendi adına ilk defa hutbe okuttuğu camidir (Selânikî, 1999, s. 40).

³⁰ Seferde yeniçerilerin erzak ve eşyalarını taşıyan ağırlık beygiri (Ayverdi, 2010, s. 1096).

³¹ Evliya Çelebi caminin Karagöz Paşa Cami olarak isimlendirilmesinde biraz şüphe duyduğu "Karagöz Paşa Camii derler, ama kapısı üzere yazılan tarihi budur" ifadelerinden anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi, 2005, s. 17). Nitekim Karagöz Paşa Caminin yapımı kaynaklarda 1509 yılı olarak gösterilmektedir. Bu yapı isminden de anlaşılaacağı üzere Anadolu Beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa tarafından 1509 senesinde yaptırılmıştır (Güner, 1964, s. 29). Muhtemelen geçen süre zarfında hasar gören yerler bahsedilen Rabia Hatun tarafından tamir ettirilmiş olmalıdır.

³² Bu caminin Hisarbey Oğlu Mustafa tarafından 15 zilhicce 889 tarihinde vakfedilmiştir (Güner, 1964, s. 26).

Evliya Çelebi bu caminin ardından Takkeciler Camii'nden bahseder. Çelebi bu caminin sütunlarını övgüyle anlatır ki bunları anlatmaya dillerin yetmeyeceğini söyler. Oldukça dayanıklı sağlam bir cami olduğunu belirtir. Ardından Germiyanoglu Camii ve İshak Fakih Camiden bahseder. Ancak tabaklar³³ içinde olduğu için Tabakhane Cami olarak anıldığını söyler. Evliya Çelebi, Tabakhane Caminin yapısının sağlam, iki katlı, avlusuz olmasına rağmen cemaatinin çok olduğunu söyler. Bundan başka Lala Hüseyin Paşa Cami'ne yer veren Evliya Çelebi, bu caminin avlusundaki çınarların göklere baş çektiğini ifade eder. En sonunda Germiyan Sultanı Süleyman Han Cami, Bey Cami ve Emir Şeyh Tekkesi Cami'lerinin adını zikreder (Evliya Çelebi, 2005, s. 15).

Müslümanların camilerden küçük ibadet yerleri mescitlerdir. Evliya Çelebi, Kütahya'da bulunan mescitlerden de bahseder. Bunlar içerisinde Hızırlık Mescidine ayrı bir önem atfeder. En seçkin mescit olarak nitelediği bu yapı H 641/ M 1243-1244 senesinden kalan Selçuklu yapıtıdır. Şehri fetheden komutan Hezar Dinari tarafından yaptırılmıştır. Bunun dışında Evliya Çelebi, isimlerini saymadığı 37 mahalde birer mescit olduğunu nakleder. Ayrıca çarşı içerisinde birçok ibadethanenin olduğunu kaydetmiştir (Evliya Çelebi, 2005, s. 15).

Camilerin haricinde Kütahya Şehri'nde diğer dinlere ait ibadethanelerin de var olduğu görülmektedir. Kütahya Şehri'nde 3 Ermeni ve 2 Rum kilisesi vardır (Evliya Çelebi, 2005, s. 17). Fakat Evliya Çelebi bunlar hakkında bilgi paylaşımı yapmaz. Ancak söz konusu zümrelerin mahalleleri olduğunu bildirmiştir. Farklı din ve kültürlerle sahip bu zümrelerin varlığı, Kütahya Şehri'nin kozmopolit ve çok kültürlü yapısına işaret eder.

Diğer taraftan şehrin kültürel açıdan gelişmişliğini gösteren en önemli belirteçlerden birisi medreselerdir. Evliya Çelebi Kütahya'da 7 medrese olduğunu bildirir. Bu medreselerin isimleri şöyledir: Germiyanoglu Medresesi, Rüstem Paşa Medresesi, Molla Vahid Paşa Medresesi, İshak Fakih Medresesi, Karagöz Paşa Medresesi, Şeyh Paşa Medresesi ve Haliliye Medresesi. Evliya Çelebi bu medreselerde yetişen talebelerin oldukça zeki olduğunu vurgular. Şehirde bu medreselerin haricinde sıbyan mekteplerinin olduğu görülmektedir. Kütahya'da toplamda 70 sıbyan mektebi vardır (Evliya Çelebi, 2005, ss. 15-16). Bu rakamlar şehrin eğitim ve kültür alanında yüksek bir seviyesinde olduğunu göstergesi kabul edilebilir. Nitekim Evliya Çelebi Kütahya'yı "Maarif erbabı yurdudur" olarak tanımlamasının kaynağı bu yapılar olmalıdır. Gerçekten de şehirde birçok âlim ve şair yetişmiştir³⁴ (Evliya Çelebi, 2005, s. 17).

Aynı zamanda Evliya Çelebi, şehirde 6 tekke bulunduğunu ifade eder. Bu tekkelerin isimleri şöyledir: Şeyh Tekkesi, Abdülkâdir Cilânî Tekkesi, Şeyh Pasin Tekkesi, Hızırlık Tekkesi ve Âl-i Abâ Bektaşî Tekkesi. Mevlevihane Tekkesi'ne ayrı bir yer açar. Burada bir de semahane bulunduğunu belirtir (Evliya Çelebi, 2005, s. 18). Bu veriler Kütahya'nın Mevlevilikte konumunu öne çıkarırken diğer dini anlayışların da faal olduğunu göstermesi açısından değerlidir. Nitekim Kütahya Şehri manevi değerleri olan bir şehirdir. Çelebi'nin eserinde özellikle mutasavvıf ehlinden olan kişilere ayrı bir başlık açması bunu desteklemektedir. Kütahya'daki ermişlerin kimler olduğunu ve nerede metfun olduklarını tek tek belirtir (Evliya Çelebi, 2005, s. 18). Şehrin böyle bir nüfusu barındırması bölgeye ayrı bir maneviyat kattığı muhakkaktır.

Kütahya musiki alanında bestekârları, neyzenleri, klasik sanat ve halk müzisyenleri ile ünlüdür. Bu ünde Mevlevihane'nin önemi vardır. Ayrıca Kütahya'da bir de mutrîphane³⁵ vardır. Söz konusu mekânlar Kütahya'da gelenekselleşen bir okulun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Evliya Çelebi bu kültürün Germiyan Beyliği'nden itibaren olduğuna dikkat çeker. II. Yakup'un (1387-

³³ Arapça debbağ kökünden gelen tabak, deri sepileyen kimse, debbağcı anlamına gelir (Ayverdi, 2010, s. 1182).

³⁴ Evliya Çelebi ayrıca halkının zevkine düşkün olduğunu, üzüntü ve sıkıntılardan uzak durduklarını ancak fakirlerle yardım ettiklerini ekler. Çocuklarını ve kadınlarını edepli bulur (Evliya Çelebi, 2005, s. 17).

³⁵ Mevlevihanelerde ayin sırasında neyzen, kudümzen, ayinhan vb. birlikte musiki icra ettikleri yer.

1429) çok iyi saz çaldığı gibi “çöğür” adı verilen bir sazı da icat ettiğini bildirir (Evliya Çelebi, 2005, s. 16). Bütün bunlar Kütahya’da müzik zevkinin belirli bir seviyeye ulaşmasına ortam hazırlamıştır.

Kütahya termal suları ile de meşhur bir şehirdir. Sağlık ve temizlik açısından şifalı olan bu sulardan hamamlar aracılığı ile yöre halkı faydalanırdı. Evliya Çelebi Kütahya’da 9 mamur, birkaç işlemeyen hamam olduğunu bildirir. Şehirdeki hamamlar içinde Balıklı Hamamı en çok dikkatini çeken yer olmuştur. Muhtemelen sadece onu deneyimleme şansı oldu. Buranın banisinin Rüstem Paşa olduğunu ve Anadolu Eyaletinin başında iken yaptırdığını yazar. Benzeri Tire’de ve Manisa’da vardır. Aydınlık bir hamamdır. Balıklı Hamamı’nda güzel kızların aşıkları tuzaklarına düşürdüklerini söyler. Germiyan Hamamı’nın eski yapı olduğunu bildirir. Ayrıca Şengül Hamamı, Kamer Hamamı, Hüseyin Paşa Hamamı ve Ektemür (Günümüzde Eğdemir) Hamamlarının isimlerini sayar. 3 hamamın kapalı olduğunu ancak kışın faal olduğu bilgisini verir. Öte taraftan 23 saray hamamı olduğu hatta bazılarını halkın da gidebildiğini ekler. Bunun dışında özellikle Yoncalı ılıcasını över. Halkın kiraz mevsiminde çadırlarıyla gelip beşer-onar gün konaklayarak şifa bulduklarını belirtir. Yoncalı ılıcasının 70 çeşit hastalığa iyi geldiğini, cüzzam, beras (alaca hastalığı) ve saçkıran hastalıklarına deva olduğunu bildirir (Evliya Çelebi, 2005, s. 16).

Kütahya ayrıca pınarları ve çeşmeleri ile ünlüdür. Evliya Çelebi şehirde 40 adet susamışlara sebil olduğunu yazar. 8 adet kaynak suyun aktığı çeşmelerin yanında 30 ayrı yerde çeşme bulunduğunu bildirir. Bunlar içinden Zeregan Mahallesi’nde Cafer Paşa Çeşmesinin ismini ve tarihini verir. Çeşmelerden birinin üzerinde merhum pederinin tarih düştüğünü de ekler (Evliya Çelebi, 2005, s. 16). Kütahya Şehri’ndeki âbıhayat³⁶ sularına geniş yer veren Evliya Çelebi’nin bu suları oldukça beğendiği anlaşılmaktadır. Hayat pınarları olarak nitelediği suların kayalardan doğduğunu ve buz gibi aktığını, insana hayat verdiğini anlatır. Ona göre yöre halkının yüzlerinin kırmızımsı ve bedenlerinin sağlam olmalarını su sağlamaktadır. Hekimlerce bu kaynak sularının her biri çeşitli hastalıklara faydalıdır³⁷. Suyu oldukça sindirilebilir bulur. Bir adamın bu sular ile bir kuzuyu tek başına yedirebileceğini ifade eder (Evliya Çelebi, 2005, s. 17).

Evliya Çelebi’nin kayıtlarından Kütahya Şehri’nin iktisadi yapısının hareketli olduğu anlaşılmaktadır. Şehir çarşıları, bedestenleri, hanları ve imaretleri ile dinamik bir yapıya sahiptir. Bedesten şehrin büyüklüğünü gösteren önemli bir yapıdır. Kapalı çarşı niteliğinde, sağlam ve kargir bina olan bedesten, her şehirde bir adet bulunurdu (Eyice, 1992, s. 303). Oysa Kütahya Şehrinde iki kargir bedesten bulunmaktaydı. Bu bedestenlerin büyük olanın banisi Gedik Ahmet Paşa’dır. Ayrıca Kütahya Şehrinin Sultan ve İshak Fakih isimlerinde iki çarşısı vardı. Sultan çarşısında 860 dükkân mevcuttu. Evliya Çelebi bu çarşılar içerisinde olan Haffaflar (ayakkabıcılar) Çarşısı’nı süslü, tertipli ve bakımlı bulduğunu söyler (Evliya Çelebi, 2005, ss. 16-17). Evliya Çelebi, Kütahya çarşı ve pazarında olan yiyecek ve içecek fiyatı hakkında da fikir verir. Kütahya’da yiyecek ve içeceğin ucuz olduğunu bildirir. Bir okka has ve beyaz ekmek 1 kuşgözü akçe, bir okka koyun eti 2 akçe, sığır eti 1 akçedir. Ancak ciğer 3 akçedir. Bir at yemi 1 akçedir (Evliya Çelebi, 2005, s. 17). Ayrıca şehirde ticaret veya başka amaçlarla gelenlerin kalabileceği 17 kale gibi sağlam han olduğunu ekler. Bu hanlardan Kapan Hanını içerisinde büyük bir havuz, bir zaviye/mescit, 200 ocak bulunan büyük olarak tarif eder. Kapısının üzerinde

³⁶ İnsanı ölümsüzlüğe götürdüğüne inanılan su.

³⁷ Kütahya’da dolaşan rivayetlere göre şehrin belirli yerlerinde halk arasında şifalı olduğuna inanılan çeşmeler vardır. Dönenler Camisi’nin suyu bunlardan birisidir. Caminin tam ortasında şifalı olduğuna inanılan bir kuyu vardır. Uzun yıllardır bilhassa manevi hastalıklara iyi geldiği inancıyla hem yöre halkı hem de dışarıdan gelen ziyaretçiler tarafından bu su içilmektedir. Günümüzde bu kuyunun üstü cam ile kapatılarak buradaki su cami dışına yaptırılan çeşmeye verilmiştir. Bundan başka Kütahya Sadettin Cami’sinde akan suların da şifalı olduğu inancı yaygındır. Buradaki su özellikle göz hastalıklarına iyi geldiğine inanılır. Bu bilgileri bizlerle paylaşan 1958 doğumlu Aziz Göneş Bey’e şükranlarımızı sunarız.

beyaz mermer üzerine lacivert yazıyla H 912/ M 1506-1507 tarihinin nakşedildiğini söyler. Diğer hanların isimlerini Çaşnigirbaşı, Bolvadınlı, Bostan Efendi, Osman Paşa, Rüstem Paşa, Serdar ve Acem Hanı olarak sıralar. Hepsini bakımlı bulur (Evliya Çelebi, 2005, ss. 16-17).

Evliya Çelebi Kütahya'da fukara ve zenginlere iki öğün yemek veren iki imarethane olduğunu da kayıtlarına geçirdi. Ancak bu imaretlerde hangi yemeklerin verildiğini bildirmese de imaretlerden biri II. Yakub'a aittir muhtemelen imarethanenin vakfiyesinde belirtilen şekilde yemekler yapılmaktaydı. Belki de Kütahya'da meşhur olduğunu söylediği paça, kirde dediği pide veya tandır kebabı imarette çıkan yemekler arasındaydı. Evliya Çelebi Kütahya paçasının berrak, lezzetli ve ilik gibi olduğunu söyler. Bu yemekler Evliya Çelebi'ye Kütahya'ya özgü olarak anlattığı kâse, fincan, çanak ve tabaklarda sunulmuş olsa gerekir. Yemek konusuna girmişken, Evliya Çelebi Kütahya'da 24 çeşit armut yetiştiğini ve bunların çok lezzetli olduğunu söyler. Kirazını över. Bununla birlikte bölgede yetişen üzümü çok lezzetli bulmaz. Kışın sert geçmesinden ötürü incir, üzüm, nar, limon ve turuncun yetişmediğini belirtir (Evliya Çelebi, 2005, s. 17).

3. Sonuç

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıl Kütahya'sı için verdiği bilgiler ve yaptığı tespitler Kütahya'nın değerlerini ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Bunları iki kategoriye ayırmak mümkündür. Birincisi Kütahya'nın insanların, ikincisi şehrin hem fiziki hem de manevi değerlerinin ön plana çıkarılmasıdır. Bu iki değer birbirinde harmanlanmıştır. Evliya Çelebi'ye göre Kütahya'nın insanları naif ve kültürlüdür. Öte taraftan şehir türbe, cami, medrese ve tekke gibi ilmi ve maneviyatı zenginleştiren yapılarla donanmıştır.

Evliya Çelebi'nin kayıtlarını tuttuğu dönemde Kütahya Şehri, çağına göre hareketlidir. Ticaret gelişmiştir. Şehrin içinden geçen çay şehre hayat vermektedir. Şehir, insanların kendilerini geliştirebileceği medrese, cami gibi yapılara sahip olduğu gibi yeşillikler ve çiçekler içinde cenneti andırmaktadır. Bütün bunlar Kütahya'nın yaşanılacak güzel bir şehir olduğu izlenimini verir.

Evliya Çelebi şehirlerin büyüklüğünü anlamada basit ama etkili bir yöntem olarak “adım” ölçüsünü kullandı. Evliya Çelebi'nin bu yöntemi, birçok mekânı kıyaslama şansı sunmaktadır. Öte taraftan mübalağa etmesiyle tanınan seyyah, bu yöntemi kullanma suretiyle okuyucuya, verdiği hangi bilginin mübalağa hangisinin gerçekçi olduğunu anlaması konusunda fikir verir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

BOA, TK. KKA., TD., nr.47.

Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayıncılık.

Barkan, Ö. L. (2000). *Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihi, “tetkikler- makaleler”*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.

Bayezit, Y. (2010). XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı'da kaza sınırlarını belirleyen temel etkenler. *Doğu-Batı Dergisi*, 53, 75-98.

Çakır, B. (2019). Kесе. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. EK-2, ss.42-43). İstanbul: TDVİAM.

Çiftçi, C. (2011). Osmanlı taşrasında yeniçerilerin varlığı ve askerlik dışı faaliyetleri. *OTAM*, 27, 27-57.

- Doğru, H. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yaya-müsellem-taycı teşkilâtı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Emecen, F. (2010). Yaya ve müsellem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.43, ss.354-356). İstanbul: TDVİAM.
- Ergenç, Ö. (1995). *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2014). *XVI. yüzyıl sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fatih Sultan Mehmed. (2003). *Kanunnâme-i Âl-i Osman*. (A. Özcan, Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2005). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (Y.Dağlı- S.A. Kahraman- R. Dankoff, Haz.). 9, 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (S. A. Kahraman- Y.Dağlı, Haz.). 3, 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (Y.Dağlı- S.A. Kahraman, Haz.). 2, 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (Y.Dağlı- S.A. Kahraman, Haz.). 2, 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (S.A.Kahraman, Haz.). 5, 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (S.A.Kahraman, Haz.). 6, 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (S.A.Kahraman, Haz.). 7, 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (S.A.Kahraman, Haz.). 8, 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. (S.A.Kahraman, Haz.). 8, 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, S. (1992). Bedesten. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.5, ss. 302-311). İstanbul: TDVİAM.
- Fendoğlu, H. F. (1999). Osmanlı'da kadılık kurumu ve yargının bağımsızlığı, *Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C.VI, ss. 453-469). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Foss, C. (1985). Survey of medieval castles of Anatolia I: Kütahya, *British Institute Of Archaeology*, Ankara.
- Güler, K. (2013). Evliya Çelebi'nin gözüyle Kütahya. A.Kartal ve M. M. Talur (Ed.), *Ahmet Atillâ Şentürk Armağanı* içinde (ss. 309-318), İstanbul.
- Güner, H. (1964). *Kütahya camileri*. Kütahya.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhîsü'l- beyân fî kavânîn-i âl-i Osmân*. (S. İlgürel, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İpşirli, M. (2000). İlmiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.22, ss. 141-145). İstanbul: TDVİAM.
- Kavanin-i Yeniçeriyan (2011). (T. Toroser, Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Kırel, M ve Alexander J. (2020). Mora. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.30, ss.278-283). İstanbul: TDVİAM.
- Kurt, Z. (2018). *1571 tarihli 47 numaralı Kütahya tahrir defteri'ne göre Kütahya şehri ve Merkez Nahiyesi (etraf şehri)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Okumuş, E. (2007). Evliya Çelebi Kütahya'da. *DEÜİFD*, XXVI, 83-120.
- Matrakçı Nasuh. (2014). *Beyân-ı menâzil-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*. (H. Yurdaydın, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Selânikî Mustafa Efendi (1999). *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*. I, (M. İpşirli, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şakacı, B.K. (2014). Evliya Çelebi ve Kütahya: geçmişe yolculuk, *Turkish Studies*, 9/11, 517-528.
- Şahin, İ. (1997). XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı taşra teşkilâtının özellikleri. *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, 2, 233-249.
- Şahin, İ. (2010). Şehir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.38, ss.446-449). İstanbul: TDVİAM.
- Turan, Ş. (1961). *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'ası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1974). *Çandarlı vezir ailesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2023). *Kütahya şehri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu eyaleti, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.3, ss. 143-144). İstanbul: TDVİAM.
- Yakupoglu, A. (1991). *Rengârenk Kütahya*. İstanbul: Türk Petrol Vakfı Yayınevi.